

Cossos significants, cossos representats, cossos resistents. L'itinerari corporal d'una noia *skinhead*

Laura Porzio

Investigadora postdoctoral Juan de la Cierva

Institució Milà i Fontanals – CSIC

lauraporzio.lp@gmail.com

Resum: L'objectiu d'aquest article és presentar parts de les temàtiques tractades a la meua tesi doctoral Cos, biografia i cultures juvenils. Els estudis de cas del moviment skinhead i dels latin kings & queens a Catalunya, defensada al gener de 2009 al Departament d'Antropologia, Filosofia i Treball Social de la URV. L'objectiu teòric del treball va ser fer dialogar l'Antropologia del Cos amb els Estudis de Joventut, portant a terme una recerca etnogràfica i interpretant els relats biogràfics de noies i nois joves amb la mirada en el cos i les corporalitats com a eixos vertebradors de les seves identitats, experiències i pràctiques compartides. En aquest article em centro en l'etnografia sobre el moviment skin i el relat biogràfic de l'Elena, skinhead girl antifeixista catalana, per tal d'analitzar com les pràctiques corporals d'ella, i dels altres membres del grup, donen significat, sentit i raó de ser a aquesta mateixa cultura juvenil.

Paraules clau: Cos, cultures juvenils, itinerari corporal, skinheads, tatuatge.

Abstract: The objective of this article is to present some of the topics I dealt with in my PhD dissertation "Body, biography and youth cultures: Case studies of the skinhead movement and of the Latin Kings and Queens in Catalonia" presented in January 2009 at the Department of Anthropology, Philosophy and Social Work of the Universitat Rovira i Virgili. The theoretical objective of the study was to connect Anthropology of the Body with Youth Studies by carrying out ethnographic research and interpreting the biographical accounts of young girls and boys while observing the body and corporality as axes of their identities, experiences and shared practices. In this article I focus on the ethnography of the skinhead movement and the biographical account of Elena, a Catalan anti-fascist skinhead girl, to analyze how her body practices and those of other group members give significance, meaning and a raison d'être to this youth culture.

Keywords: body, youth cultures, body itinerary, skinheads, tattoo.

1. Cos i cultures juvenils, una cita pendent

El cos, les identitats corporals i les pràctiques culturals a les societats contemporànies són eixos fonamentals a l'hora de pensar en com es desenvolupen les relacions socials a la nostra vida quotidiana. Els objectius que cal perseguir per tal de tenir una vida satisfactòria i ser reconeguts socialment com a persones realitzades passen, entre d'altres, per adaptar el propi cos a criteris d'imatge i representació fixos i estables. El cos, per tant, és un producte cultural que es constitueix socialment i es pot pensar en ell com un element que crea coneixement a través de les experiències subjectives i col·lectives de les persones (Csordas, 1990, 1994). En altres paraules, la presentació social de les persones es desenvolupa i es porta a terme principalment des del cos i la imatge corporal. Aquestes lògiques que estructuraven i ordenen la vida de qualsevol persona són més determinants quan les situem a dins del conjunt de col·lectius específics com ara els joves. Les identitats corporals d'un noi o d'una noia i els símbols i significats que adquireixen en les cultures juvenils són elements indiscutibles a l'hora d'analitzar i interpretar les seves pràctiques, i les seves incidències al si dels processos d'inclusió i exclusió i de canvi social. Mentre que la regulació i normativització del cos com a tècnica de control social (Foucault, 1975, 1976) pel que fa la construcció del gènere és un enfocament prou desenvolupat per diverses investigadores en el marc de la perspectiva feminista (Bordo, 1993, 1999; Davis, 1997; Butler, 1993, 1999; Blackman, 2008), quan ens referim a la relació entre joves, identitat corporal i cultures juvenils trobem que el cos s'analitza sovint com a objecte sobre el qual s'inscriuen les "estètiques" i no pas com a subjecte des del qual es creen signes significants. El cos és el gran absent a dins de la mirada analítica dels estudis de joventut. La relació entre identitats corporals i cultures juvenils va ser testejada per alguns (Willis, 1990; Klein, 2003; Winge, 2003) sense però transformar-se en un eix o un corrent dins dels àmbits d'estudi. Aquells treballs, en canvi, que sí que centren l'anàlisi en la Teoria Social del Cos, representen només una part perifèrica de l'àmbit d'estudi (Atkinson, 2006; Ferrándiz, 2004; Porzio, 2009, 2012) o, fins i tot, se situen en el marc d'altres perspectives com ara la de gènere (Frost, 2001; 2005). Finalment, és important subratllar la importància de fer visibles aquells estudis que se centren en la relació vinculant entre el cos i les identitats i pràctiques juvenils. Tant la meua tesi com les recerques més recents se situen en el marc

de la perspectiva teòrica i metodològica de la presentació social del cos (Martí, 2012) al si de cultures juvenils específiques (Porzio, 2013).

2. De les històries de vida als itineraris corporals: una proposta d'anàlisi

Les dades etnogràfiques de la tesi¹ se centren en dos treballs de camp portats a terme amb dos grups de joves diferents. Pel que fa a les dades específiques d'aquest article, l'etnografia sobre el moviment *skinheads* es va realitzar durant els anys 2002-2005 i les biografies i les entrevistes individuals en profunditat es van recollir durant els anys 2003-2006. Entre tots els materials que formen el corpus del treball, vaig seleccionar tres històries de vida i les vaig analitzar i presentar com a itineraris corporals. Aquest concepte, proposat teòricament i metodològicament per Mari Luz Esteban (2004), va ser introduït com a tal per Francisco Ferrándiz (1995) en relació amb l'aprenentatge corporal i sensorial dels mitjans del culte de María Lionza. Esteban reformula aquest concepte gràcies també a altres aportacions de l'Antropologia Mèdica com ara el concepte d'*itinerari assistencial* de Josep Maria Comelles (1998).

Defino los itinerarios corporales como procesos vitales individuales pero que nos remiten siempre a un colectivo, que ocurren dentro de estructuras sociales concretas y en los que damos toda la centralidad a las acciones sociales de los sujetos, entendidas éstas como prácticas corporales. El cuerpo es así entendido como el lugar de la vivencia, el deseo, la reflexión, la resistencia, la contestación y el cambio social, en diferentes encrucijadas económicas, políticas, sexuales, estéticas e intelectuales (Esteban, 2004: 54).

Tot això em permet crear una relació estable entre els relats individuals d'uns nois i unes noies que han triat o s'han topat durant els seus itineraris biogràfics amb pràctiques corporals específiques, però que tenen un significat i un sentit dins de les pràctiques corporals de les seves cultures juvenils i de la identitat col·lectiva que deriva, tot això sense oblidar el context social en què està submergida tota aquesta xarxa de relacions. En altres paraules, el concep-

1 Cos, *biografia i cultures juvenils. Els estudis de cas del moviment skinhead i dels latin kings & queens a Catalunya*. Tesi doctoral dirigida per prof. Oriol Romani i prof. Carles Feixa, presentada el 2009 al Departament d'Antropologia, Filosofia i Treball Social de la Universitat Rovira i Virgili. La redacció de la tesi va ser portada a terme gràcies a una ajuda de la Fundació Jaume Bofill.

te i aproximació metodològica de l'itinerari corporal em permeten crear una interacció estable i fonamental entre el cos individual i el cos col·lectiu, tots dos pensats com a elements dels processos de construcció i presentació de les identitats juvenils. Aquestes identitats, que es poden mirar i sentir, ja que són cossos, s'han de pensar com un conjunt de pràctiques corporals que es representen individualment, mitjançant les experiències biogràfiques, i socialment, mitjançant els relats corals dels grups. La transformació d'un relat biogràfic en un itinerari corporal és una opció metodològica que cal situar dins el procés, i concepte, d'in-corporació. Csordas defineix l'*embodiment*² com un camp metodològic indeterminat que s'explica mitjançant la percepció de les experiències i unes formes corporals d'estar i situar-se al món (Csordas, 1994: 12). En els apartats següents es presenta l'itinerari corporal de l'Elena, que relata les seves experiències com a *skinhead girl*³ en el marc de la cultura juvenil catalana.

3. Història i contextos

El moviment *skinhead* va aparèixer a Catalunya als anys vuitanta gràcies als contactes de nois francesos que venien a passar les seves vacances a les comarques, especialment costaneres, gironines (Viñas, 2001: 80). Per tal de remuntar-se als orígens d'aquest grup cal retornar a l'Anglaterra *underground* dels anys seixanta i setanta, on ja des dels anys cinquanta la joventut autòctona va començar a experimentar pràctiques culturals pròpies representades amb identitats col·lectives i centrades en músiques, cossos significants i activitats compartides. *Teddy boys*, *rude boys*, *rockers*, *mods*, van ser les anomenades subcultures que van precedir a l'aparició dels *skinheads*, en aquell moment i en aquell context, grup format principalment per nois autòctons, encara que també per segones generacions d'origen jamaicà, de la classe obrera de l'East End londinenc (Hebdige, 2004: 58).⁴ La classe treballadora durant els anys del *welfare state*, i, per tant, del creixement econòmic i del poder adquisitiu,

2 Actualment encara no existeix un consens generalitzar sobre com traduir al català o al castellà el concepte d'*embodiment*. N'hi ha que opten per utilitzar la terminologia anglesa, que ho tradueix per encarnació, i altres que opten per 'in-corporació'. Per a més detalls sobre aquest debat encara obert, es pot consultar els textos de García Selga (1994) i de Mari Luz Esteban (2004).

3 *Skinhead girl* és una definició èmica que s'utilitza per part de les noies i dels nois membres del grup. Aquí a Catalunya i a l'Estat espanyol s'empra sovint el terme *skineta*.

4 El text original és de 1979. Aquí es fa referència a la primera edició de l'obra publicada en castellà.

va experimentar uns canvis importants inherents als seus estils de vida, definits per alguns com una real desintegració de la classe treballadora entesa com una comunitat integrada (Hebdige, 2004: 104). Aquests canvis estructurals no van ser viscuts per tothom de forma natural i positiva, i el naixement de les subcultures juvenils s'explicaria com un procés de reacció a aquests canvis. Els *skins*, i les altres cultures juvenils obreres, creaven i es representaven mitjançant accions simbòliques centrades en pràctiques culturals antagòniques a les de la cultura dominant i hegemònica.

Foto 1. Cap rapat d'un noi *skin* on apareix la paraula "Oi!", estil de música representatiu de la cultura juvenil a escala internacional. Fotografia: Mireia Bordonada.

Aquests processos creatius inherents a estils juvenils específics generaven fenòmens de resistència simbòlica que arribaven a minar el consens generalitzat a la mateixa cultura dominant (Hall i Jefferson, 2006: 37).⁵ A diferència del que s'acostuma a pensar, la història d'aquesta cultura juvenil no es vincula des dels orígens a una ideologia neonazi i xenòfoba i, de fet, la música negra com l'*ska*, el *reggae* i el *soul* van ser determinants en la construcció estilística d'aquest grup.⁶ Ara, el sentiment de pertinença de classe d'alguns *skins* originals va ser aprofitat per l'extrema dreta, que el va transformar en un sentiment de perti-

⁵ El text original és de 1975. Existeixen diferents edicions del text. Les cites d'aquest article fan referència a l'última edició publicada en anglès.

⁶ Les influències del *punk* i el naixement de l'estil de música *Oi!* se situen a partir dels anys vuitanta i de la segona onada d'aquesta cultura juvenil.

nença ètnica⁷ i va facilitar així la difusió d'una propaganda ideològica racista contra la immigració (Viñas, 2001: 102-103). A partir d'aquest moment, i sota d'una mateixa etiqueta, la cultura juvenil *skinhead* va atreure a Anglaterra i a la resta d'Europa i EUA joves amb idees i valors molt diferents entre l'extrema esquerra i l'extrema dreta i un vessant apolític que avorria, i avorreix, qualsevol vinculació ideològica i reivindica el fet de ser *skinhead* com una forma de vida en què els gustos musicals i la presentació social del cos són els eixos fonamentals.

El cas català presenta una complexitat i varietat força interessant respecte a altres realitats europees, a causa també del gran nombre de joves que s'hi identifiquen i de la seva heterogeneïtat ideològica i estilística. Els marcadors principals que manifesten les diferències són les creences ideològiques i la música, que repercuteixen directament en les pràctiques corporals. Durant les entrevistes i les converses informals que vaig portar al treball de camp,⁸ la primera idea que el jovent subratllava era la identificació o no amb un credo polític determinat: n'hi havia que es definien "roig" i "independentista" i altres que, en canvi, triaven una postura apolítica, tot i estar en contra del feixisme i del racisme. Podem parlar d'una mateixa cultura juvenil on conviuen diferents esperits i diverses formes de contextualitzar-la. Els *skins* i les *skinhead girls* catalans inspiren el seu estil de vida en un referent comú, la cultura juvenil anglesa i els seus orígens, reinterpretant-la cadascun a la seva manera, segons la seva personalitat i segons els valors als quals donen prioritat. N'hi ha que uneixen el sentiment de ser català amb el de ser *skin* i expressen el seu descontentament social a través d'un estil de vida. N'hi ha que s'apropen a aquest món per afinitats musicals i adapten la seva imatge corporal i el seu estil a quelcom que envolta la música que escolten. N'hi ha que reivindiquen els orígens obrers del grup, o que s'identifiquen amb tots aquests aspectes i altres que només ho fan amb uns quants de concrets.

Pel que fa la pràctica de vestir el cos, existeix una diferenciació entre dues posicions extremes, a l'interior de les quals molts joves es mouen lliurement sense necessitat d'adherir-se a cap de les dues. Com ells i elles mateixos expliquen, hi ha *skins* més fidels a l'esperit original de 1969, partidaris de l'*ska* i del *reggae*, que vesteixen de manera més elegant, preferint la *crombie* (abric dels

7 Aquest procés de politització i l'aparició dels neonazis com a vessant xenòfob del moviment *skin* està molt ben relatat a la pel·lícula *This is England* (2006), dirigida per Shane Meadows.

8 La meua recerca es va centrar en l'univers antifeixista i apolític, sense tenir cap incursió en l'escena neonazi.

anys seixanta) a la *bomber*, i que usen també camises de tallatge antic, botes Dr. Martens i també mocassins. Després hi ha els *skins* definits *oieros* que escolten exclusivament *Oil*, avorreixen la música jamaicana i porten una vestimenta més agressiva i de carrer, com ara texans força curts, botes amb punteres d'acer i el cap totalment rapat. Cal subratllar que mentre alguns nois parlen d'aquestes distincions amb orgull, altres les critiquen obertament i afirmen tenir preferències musicals sense que influeixin ni en la vestimenta ni en l'elecció de les sortides nocturnes als concerts. Gustos diversos, rutes d'oci diferents i personalitats contrastants que s'uneixen per proposar una cosmovisió cultural amb la qual incidir en les estructures simbòliques i en les pràctiques de la seva vida quotidiana. Veiem ara com l'Elena explica el seu recorregut, les seves eleccions i veiem com aquest itinerari es mou constantment entre les experiències individuals com a jove a Catalunya i les col·lectives com a *skinhead girl*.

4. Si no els agrada, que no mirin! Configurant el camí de l'Elena com a *skinhead girl*

L'Elena és una noia d'una alçada mitjana i constitució prima, té la pell clara amb pigues a la cara, on predominen uns ulls grisos/verds. Té els cabells rossos i fins, pentinats com totes les *skinhead girls* (curt al cap i amb serrell, patilles llargues i flocs de cabells al darrere). La primera vegada que la vaig veure em va cridar l'atenció la relació entre el seu cos i els elements que triava per decorar-lo: els signes de fragilitat de la seva corporalitat contrastaven amb les connotacions "dures" de la seva estètica. L'Elena va créixer en el context d'una família amb un elevat capital simbòlic i intel·lectual. La família paterna va lluitar durant la guerra civil en el bàndol republicà i la materna va participar activament en la militància antifranquista i en la posterior reconstrucció social i identitària de Catalunya. Aquest rerefons sobre el qual des de ben petita comença a definir la seva corporalitat és present en tot el relat, ja que les seves eleccions i la seva localització i situació a dins d'una cosmovisió alternativa es van generar en el marc ideològic de les experiències familiars, però tot i així de forma diferent i personal pel que fa a la presentació social del seu cos com a *skin*. Respecte a la militància política, avorreix i anul·la tot allò que és públic i institucional

i s'expressa per canals antitètics als de l'*habitus* d'ella.⁹ No ho fa a escala de discurs, ja que se sent ideològicament propera als pares i als avis, sinó que ho fa experimentant pràctiques corporals que vesteixen el seu cos a dins d'una cultura juvenil construïda socialment com a no políticament correcta. Aquest itinerari corporal, a més de centrar-se als episodis que fan única l'experiència de l'Elena, permet descriure en terme més general quelcom que afecta tota la cultura juvenil *skinhead* i, per tant, què significa ser un *skin* o una *skineta*.

Sóc l'Elena, tinc 21 anys. He nascut al barri de Gràcia de Barcelona, tota la meva família és de Gràcia. Vinc d'una família molt vinculada a la política des de sempre, des de l'època dels meus avis que van militar activament, per part del meu pare, durant la guerra perquè li tocava, i per part de la meva mare eren més petits però... durant la postguerra i durant tot el franquisme. Això és una de les coses que més m'ha marcat. Penso que això ha estat una cosa molt important a la meva vida perquè jo des que era petita és el que he viscut i l'he tingut a dins.

Els seus pares es van separar quan ella tenia 6 anys i ella va viure quasi sempre amb la mare. Encara que el pare era gairebé sempre absent, en té una visió idealitzada i en parla com un exemple a seguir. La relació amb la mare sembla més conflictiva.

Llavors jo em vaig quedar a viure amb la meva mare, i la meva mare té una depressió crònica, amb la qual cosa ha sigut bastant insuportable viure amb ella perquè tots els pànics i pors i mancances que ha tingut ella anaven a... traspassats a mi, no? "No jugo perquè si no em trenco els pantalons i la meva mare s'enfadarà perquè els haurà de cosir." Et parlo de 7 o 8 anys, era com una dona gran en un cos petit, saps? A mi això... em va fer estar reprimida per molts anys, sempre volia fer coses perquè estigués contenta, perquè no es posés a plorar. Llavors el meu pare, per l'altre costat! Jo sempre dic que ho he tingut tot a l'extrem, la meva mare m'absorbia massa i el meu pare passava de mi!

4.1 Música i aprenentatges corporals: fer-se *skin*

La música és un marcador cultural important en les biografies de les noies i dels nois, i quan ens referim als estils de les cultures juvenils, sovint són els

⁹ Pel concepte d'*habitus*, entès com aquells aprenentatges i experiències que conformen la nostra consciència com a persones i éssers socials membres d'un determinat grup de referència, vegeu Bourdieu (1977, 1979).

gèneres musicals representatius de cada grup els que marquen tota una sèrie de pràctiques culturals entre les quals hi destaquen les corporals. L'Elena mateixa crea una relació entre els seus gustos musicals i la manera en que vestia el seu cos durant l'adolescència.

A la meua classe s'escoltava la Laura Pausini, s'escoltava el Nek,¹⁰ s'escoltaven coses d'aquestes i, clar, jo escoltava Metallica i Sepultura i Megadeth i m'encantava. I... total, que em vaig fer aficionada a aquesta música i, clar, naturalment, en conseqüència, acaba vestint igual [Riu.] Tenia 11 anys i anava amb una samarreta fins al genoll de color negre, texans, i Martens,¹¹ les meves primeres Martens... Tota de negre! [Riu.] I vaig entrar a l'institut així! Amb els amics anàvem a una discoteca on posaven Metallica i tal i, clar, era l'hòstia. Per mi les discoteques comercials eren unes coses de borregos on anava tothom on l'única cosa que havies de fer era ser la més guapa perquè li agradessis al més guapo i això em semblava tot molt superficial. Jo ja ho tenia claríssim, això. Per mi ja era una situar-me pel carrer!

“Situat-se pel carrer” significa triar tota una sèrie d'estratègies entre les quals les estratègies corporals resulten importants, fortes i expressives. L'Elena reconeix estigmes en les estratègies expressives dels altres joves que no són com ella, ja que “és el jovent que és i aparenta quelcom que els altres volen.” Des de la primera adolescència, l'Elena busca la manera de “sentir-se còmoda i a gust” amb elements corporals no hegemònics: comença amb la cultura *heavy* i arriba a la dels *skins*, on troba l'equilibri que buscava entre corporalitat, valors i idees, radicalitat i formes de representació.

El que em va atraure més era l'aspecte físic. Eren més grans, eren tots *skinheads reggae*, que són més *light*, diguem, en la manera de vestir, era una cosa molt més dolça, sabates i Fred Perry.¹² És una cosa que em crida l'atenció, no és gens agressiva i és interessant perquè trenca absolutament amb tots els estereotips. Perquè potser la moda és portar unes vambes amb càmera d'aire i una jaqueta platejada i portar una cua de cavall alta amb el darrere rapat i aquesta gent [els *skins*] em semblen molt interessants sense anar vestits així, no? I a sobre, els *skins* compartien els estils de música que m'agradaven, i comparteixen pensament i una ràbia contra tot el sistema en general, contra el capitalisme,

10 Música melòdica italiana.

11 Marca anglesa de botes d'estil militar i sabates amb sola de goma.

12 Marca de roba (polos, jerseis, jaquetes, etc.) que solen portar els *skinheads*.

no simplement pel fet de ser comunista, sinó ràbia pel que estàs veient, per les injustícies del món. I m'hi vaig sentir identificada! Sí, em vaig sentir tant còmoda, em vaig sentir tan bé per primera vegada...! Va ser com dir: "He trobat el meu lloc!"

El procés d'aprenentatge en el marc d'una cultura juvenil passa pel descobriment de tots aquells elements corporals, sonors i pràctics que la conformen. L'Elena comença a identificar-se amb els *skinheads* des de dins, per les idees i la forma de situar-se davant de la vida i des de fora, transformant la presentació social del seu cos per tal d'expressar i representar com se sentia i com volia ser. Tallar-se els cabells com una *skinhead girl* significa per a ella aparentar i ser una noia que rebutja la moda i intenta ser diferent de la gran majoria dels seus coetanis. La seva amistat amb una noia *skineta* acaba de reforçar la identitat de l'Elena, que "es fica completament a dins del moviment".

El pentinat és el signe d'identitat a dins de les noies; nosaltres vestim quasi sempre igual que els nois, menys quan portem faldilla... Portem els pantalons arremangats, portem les botes altes, els jerseis de *pico*, polos Fred Perrys i anem tatuades, l'estètica és poc femenina segons el cànon amb què es considera la feminitat. És com dir: "Estem aquí, som la part femenina del moviment i tenim la nostra identitat", saps?

Aquest itinerari es construeix gràcies al relat biogràfic que creua la mirada, el tacte i finalment les marques que s'obtenen incorporant els trets característics del grup al propi cos. També crec indispensable focalitzar l'atenció sobre les reflexions de la protagonista del relat que, de manera lúcida, interpreta els seus significats i les raons que la van portar "d'anar de *skineta* a ser una *skineta*".

Al principi no t'acabes d'atrevir a dir que ets *skin*, no és com... Tu també has de demostrar que estàs allí per convicció! L'has de demostrar a tu mateixa i al grup. Entrar en grup de *skins* no és una moda, llavors l'has de tenir clar tu. Ho vius tot amb tanta intensitat, tens tantes ganes de poder-te trobar amb la gent els caps de setmana, sortir i anar a concerts, veure gent que és com tu i sentir-te en un grup que és la teva família...

4.2 *Skins* i política entre paradoxes i confrontacions

Les pràctiques corporals i els símbols de l'Elena i del seu grup poden ser transformats en estigmes per altres sectors de la societat, tant adulta com juvenil.

Mentre la confrontació amb la societat adulta sembla reforçar el desig de presentar-se al carrer com a *skin*, la confrontació amb altres grups de les esquerres catalanes pot ser viscut com un conflicte dolorós.

Què vol dir ser *skin*? La gran pregunta! A part de no sentir-se part d'una societat, sentir-se marginat pel fet de no sentir-se representada per cap classe política, que no vol dir estar en contra de la política, sinó ser anti-partits polítics. Doncs és una forma de vida, que té relació amb la música com a forma de difusió i a part de diversió, i és una forma de vida que no trenca amb altres grups, que això és molt important! La gent es pensa que un *skin* és completament excloent. Seguir estar allà sabent que en molts bars no entres, sabent que molta gent et mira malament pel carrer i molta gent et confon amb nazis... és esgotador. Em molesta molt, com quan vas pel carrer i canvien de vorera perquè pensen: "Oh! Un nazi!" Perquè a aquesta gent no li pots explicar res, tu! L'únic que es creuen és el que han vist a Antena 3 i que han llegit als diaris sensacionalistes i ja està!

La relació entre el desig de representar-se i les emocions i respostes de rebuig que genera la corporalitat d'aquesta noia i del seu grup són elements presents en tota la biografia. La construcció social del fenomen *skin* es vincula sovint, tant pel que fa als mitjans de comunicació com pel que fa a les opinions compartides per la ciutadania, a una ideologia feixista i xenòfoba.

Foto 2. Concert d'un grup *skin* antifeixista de l'Estat espanyol. A la pancarta s'hi aprecia una cèltica i una esvàstica ratllades. Fotografia: Mireia Bordonada.

Per l'Elena, en canvi, ser *skin* representa una cosmovisió centrada en valors i idees d'esquerres, i uns gustos musicals i corporals diferents. Tot això genera

emocions paradoxals dins d'ella que a vegades arriben fins i tot a influir, modificar i transformar la presentació social del seu propi cos.

4.3 La presentació social de cos entre símbols i estigmes

Deixo els estudis i començo a treballar en una botiga d'animals i a la vegada transcrivía entrevistes per a Comissions Obreres sobre la temàtica de la Guerra Civil. Un dia em van proposar d'entrar a fer de becària en una empresa de publicitat molt important de Barcelona. El meu pare és il·lustrador i tenia una amic que treballava allà i em van agafar en el sector de publicitat de llocs web. Vaig començar escanejant dibuixos i després vaig començar a aprendre a fer llocs web amb animació, amb el Flash i, clar, vaig aprendre una professió. Després de vuit mesos em van decidir agafar contractada i vaig començar a treballar allà tot el dia.

Quan estudiava, la presentació social del seu cos com a *skinhead girl* era relativament fàcil. Quan entra a treballar a l'empresa de publicitat les coses canvien i es veu obligada a renunciar a sentir-se a gust i còmoda amb el seu propi cos, fet que té unes implicacions en totes les esferes de la seva vida. Renunciar al pentinat de *skineta*, neutralitzar aquelles diferències que manifestava amb el pentinat, els tatuatges i les botes implica sentir com una mena d'agressió sobre el seu cos.

En aquesta última temporada també em va passar una cosa important a la feina. Quan jo treballava com a becària no em deien res de la meua estètica, però quan em van fer el contracte em volien obligar a deixar-me els cabells llargs, m'havia de posar samarretes de mànigues llargues perquè no es veiessin els tatuatges i tot això. Llavors, clar!, imagina't, jo volia deixar el treball! El meu pare llavors em va convèncer a no fer-ho i jo ho vaig passar fatal però em vaig deixar els cabells llargs! Fer-lo créixer va ser horrorós! Em veia lletja i, a part d'això, és que deixava de portar els cabells com m'agradava i com jo volia portar-los. Seguia vestint igual però amb els cabells llargs. Em posava com vaig ara, amb un polo i uns texans però en comptes de posar-me les botes em posava unes vambes. Fins que un dia: "Escolta, a prendre pel cul!", i em vaig tornar a rapar!

A causa de problemes econòmics en l'empresa de publicitat, l'Elena finalment perd la feina i, encara que es quedi a l'atur i sense un sou, m'explica que es va sentir alliberada, ja que "jo em portava bé amb als companys, però no

teníem res en comú, en el món de la publicitat tot ha de ser súper *fashion*, ells freqüentaven llocs diferents dels meus, pensaven diferent, eren diferents". Les idees i valoracions negatives envers el cos d'una *skineta* o d'un *skin* se centren en diferents eixos com el de desatendre les normes corporals hegemòniques i naturals que s'han de complir i respectar socialment. Ara, aquestes corporalitats diferents s'associen a estigmes identitaris vinculats, com ja s'ha dit, a la violència i al neonazisme.

Mira, hauries de preguntar als mitjans de comunicació per què s'associa el nom dels *skins* als nazis, i no es parla de tots els nazis que hi ha a la societat! Hi ha molts menys *skins* nazis que *skins* antifeixistes, això per començar, però, clar, les minories són les que fan soroll, per tant... Els *skins* no busquen *bulles* pel carrer per la cara i els nazis sí que ho fan. I si van amb l'estètica dels *skins*, la gent del carrer és el que veu! Els mitjans de comunicació afirmen que si veus una persona amb l'estètica *skin* pel carrer és fatxa i has de tenir por, no expliquen que hi ha un altre... que els *skins* de veritat són altres, m'entens? Però no és així. Hi ha *skins anarkos*, hi ha *skins* antifeixistes i antiracistes però antinacionalistes, n'hi ha de comunistes, socialistes, independentistes... Els catalans som tot un món. Llavors, la militància en col·lectius polítics a Catalunya és una elecció individual.

A la cita anterior també s'assenyala una altra informació força interessant que explica la diferència entre un moviment social que neix al voltant d'unes ideologies i una cultura juvenil que crea una xarxa de significats entre pràctiques, símbols i cossos significants, i on les ideologies es queden vinculades a les experiències biogràfiques individuals de cada noia i cada noi.

Jo sóc comunista i sóc *skin*, tot forma part de la meua personalitat però... seria comunista encara que no fos *skin*. No sé, l'*skin* defensa la classe obrera, l'*skin* ve de la classe obrera i has de tenir uns ideals i els ideals per definició... És polític, per alguns això va junt amb el comunisme, per altres amb l'anarquia i per altres, no ho sé, un socialisme llibertari. Ser *skin* és una manera de vida, és una forma de rebutjar la societat capitalista, però a partir d'aquí cadascú tindrà la política que vulgui, que això no vol dir que sigui apolític... perquè, clar, jo crec en la política, per exemple, però com a persona, no com a *skin*! M'entens?

Aquest itinerari corporal ens ha permès reflexionar sobre la relació paradoxal entre el desig de l'Elena de ser diferent de la gran majoria de joves i la

relativa transformació del seu cos, en el marc de pràctiques corporals compartides d'una cultura juvenil. Aquestes pràctiques corporals com ara pentinar-se o vestir el cos són signes i símbols que modifiquen el cos però de forma temporal. Ara hi ha pràctiques que no s'esborren i marquen els cossos de forma permanent.

Jo porto cinc tatuatges, però he de dir que no els porto perquè sóc *skin*, la cultura dels tatuatges és una cultura paral·lela, encara que sempre hi ha anat lligada. Suposo que els *skins* es van començar a tatuar per portar coses que fessin entendre que un era *skin*, però això no vol dir que només et tatuïs aquest tema, no? Per exemple, el meu primer tatuatge me'l vaig fer als 16 anys, sí! I, per exemple, em vaig fer una espècie de drac tribal a l'espatlla que no té cap relació amb els *skins*. És una cosa que m'ha cridat l'atenció i... no ho sé, m'han agradat molt, molt sempre.

4.4 De vestir el cos a marcar el cos: biografia i tatuatges

El tatuatge, com a pràctica determinant en el context de la presentació social del cos, i la cultura juvenil *skinhead* sempre han "anat lligats" i és comú veure membres d'aquest grup tatuats amb símbols que recorden el seu grup, o amb dibuixos que simplement decoren els cossos.

Foto 3. Tatuatge al colze d'un *skin* on apareix el mateix logo de l'EP. El logo és de la Trojan Records, discogràfica de *reggae*. Fotografia: Mireia Bordonada.

Existeixen diferents raons que porten a tatuar-se, com també diferents significats subjectius que s'adscriuen a aquesta pràctica. En el cas de l'Elena, la

descoberta de la pràctica del tatuatge esdevé gràcies a la seva cultura juvenil, ja que té la possibilitat de veure noies i nois tatuats, i així descobrir que li agrada per al seu cos. La consciència de la permanència i irreversibilitat dels seus actes apareix ja des del seu primer tatuatge, que és quan va sentir, per primer cop, la sensació de les agulles vibrant sobre la pell.

Quan vaig arribar allà per fer-me'l, era un matí, estava súper nerviosa i tenia un pànic que em fes mal, però pànic... Tenia tanta por que, quan va començar a tatuar-me, no em vaig adonar que m'estava tatuant! Jo em pensava que m'estava fent línies amb una cosa... com amb retolador, i em va dir "¿Cómo va?" I jo: "¿Ya has empezado?" Tenia tanta por que em fes mal que no me'n va fer gens! Saps? El primer tatuatge és com... com estar passant en un altre nivell de... és com dir: "Ara ja hi ha alguna cosa al meu cos que estarà amb mi tota la vida!" A part del meu cos en si, és una cosa que em recordarà sempre molt un moment de la meua vida, saps? Quina satisfacció!

Tatuar-se significa experimentar un canvi important, ja que el cos queda marcat amb signes indelebles que no poden desaparèixer i que expliquen visualment una part de la història de l'Elena. En la cita que segueix, cal remarcar dues visions antitètiques sobre la mateixa pràctica. El tatuatge pot ser interpretat com una lesió que s'infligeix al cos de forma voluntària, però també pot ser sentit i viscut com una pràctica artística de decoració, on la pell seria com la tela d'un quadre, els tatuadors com els pintors i el tatuatge com l'obra acabada. Interessants, també, les paraules amb les quals remarca les dificultats que implica pintar amb agulles sobre la pell, ja que no hi ha la possibilitat d'equivocar-se i tornar-ho a repetir.

La meua mare quasi té un infart! Va tenir un disgust molt gran i, de fet, encara ara, cada cop que em faig un tatuatge em penja el telèfon, i té com un primer moment de ràbia, perquè el veu com una agressió al cos. Diu que m'autolesiono! I jo el veig com una decoració, com una expressió artística, molt més complicada que un quadre, perquè tu un quadre el pots tornar a pintar i un tatuatge o et surt a la primera o has desgraciat un cos! Jo veig el tatuatge com un art, és molt maco, és com un tapís.

El primer tatuatge es pot pensar com un ritual d'iniciació amb el qual s'experimenta visualment i emocionalment què se sent portant un element permanent en el cos. En el relat de l'Elena es nota una evolució entre el primer

tatuatge, on portar un tatuatge significava sentir-se, ser i ser vista com una *skinhead girl* i el segon, amb què busca un dibuix ornamental que torni més bonic el seu cos. Un tatuatge no sempre té un significat que va més enllà del que desprèn el dibuix mateix, sinó que simplement pot respondre al gust i al desig de decorar-se per ser més atractiva.

Em volia posar unes lletres xineses i no sabia què posar-me, sabia que m'agradava molt la columna vertebral perquè crec que les dones tenim la forma de l'esquena molt maca... I... però no sabia què posar-me, llavors el meu xicot em va dir: "Posa't el meu nom, posa't el meu nom! Jo em posaré el teu aquí al tou de la cama" i no sé què. I vaig pensar: "Mira... com que està en xinès... més igual, potser hauria d'haver pensat en una cosa més profunda com els diagrames d'amistat, força, amor o coses d'aquestes però, mira, com que està en xinès, si un dia s'acaba, mira!" Tinc l'esquena decorada i ja està.

Ara bé, quan una persona es tatua conforme a unes idees d'harmonia i bellesa envers al cos, encara que no té la voluntat d'expressar-se en termes polítics, està manifestant uns gustos i unes pràctiques corporals que s'allunyen visiblement de les proposades per la cultura dominant. En altres paraules, tatuar-se pot ser una forma d'expressar el rebuig de les pràctiques corporals hegemòniques i un canal per proposar-ne unes altres. A vegades aquest missatge és conscient i el dibuix triat representa un símbol identitari, com és el cas d'aquest itinerari.

Aquest braçalet és el meu tercer tatuatge i posa "Mai morirem *skinheads*", o sigui, que el sentiment *skin...* volia dir que qualsevol cosa passi en la teva vida, això sempre ho portaràs amb tu, saps? Aquesta frase em posava la pell de gallina, saps? Que després en català hi ha una frase feta que diu "Mai morirem... Som i serem!" Per això aquesta frase em suscita un sentiment molt important i me la vaig tatuar per portar-la tota la vida. Suposo per reafirmar unes idees que tens al cap, no? Si et poses una samarreta reafirmes les teves idees també, però amb el temps la pots llençar, la pots regalar i pots deixar de posar-te-la, el tatuatge t'està recordant el que has estat tu, el que has estat o el que és, perquè, clar, jo t'estic parlant com si algun dia s'hagi de deixar de tenir les idees que tens; jo crec que no, és també un dir a la gent: "Sí, sóc així, i què?"

Amb aquesta tercera experiència, la intenció és reafirmar la pertinença al grup, la seva manera de ser. Interessant, també, en aquesta part del relat, com l'Elena busca un equilibri entre el bagatge cultural familiar catalanista i la transformació d'aquestes idees en un estil de vida propi i trencador amb els valors paterns. Tria, per tant, escriure sobre el seu braç una part de la lletra d'una cançó que vol significar la seva relació emotiva amb els *skinheads* i al mateix temps el seu sentiment catalanista i independentista. En aquesta cultura juvenil, les noies i els nois acostumen sovint a tatuar-se elements simbòlics per al grup, com ara el quart tatuatge de l'Elena.

El quart tatuatge és una teranyina que porto al colze i és un tatuatge directament relacionat amb el moviment *skinhead*, és un dibuix que porten molts *skins*. Però la teranyina és com... és com dir: "Hòstia aquest és *skin* o ha estat *skin*", no? Pels *skins* és diferent, és com la falç i martell per als comunistes, és alguna cosa identificadora. La teranyina me la vaig fer sempre a l'estudi de l'Hèctor, després d'un any i mig d'haver-me fet el braçalet amb l'escriu "Mai morirem *skinheads*".

Foto 4. Teranyina tatuada. Foto retrat de la protagonista d'aquest itinerari.
Fotografia: Mireia Bordonada.

Llavors l'últim tatuatge el vaig fer amb el Raül, i volíem fer-nos un tatuatge junts, com... mira... hi ha gent que porta l'aliança i que la porta tota la vida i gent que es tatuen... els nostres sentiments. És una espècie de tribal, no sé

com descriure'l, que el porto a la part de baix del canell de tal manera que si jo ajunto el braç amb ell té una continuïtat el tatuatge, és com un sol tatuatge partit en dos, no? És un tatuatge que si el porto jo sola és independent, però que si ajuntem els braços doncs es torna un de sol.

Finalment, la cita anterior descriu l'últim tatuatge que ens presenta un altre criteri per marcar-se la pell amb un únic dibuix que s'estén sobre dos cossos i que simbolitza la unió de la parella. El cos de l'Elena està decorat amb cinc tatuatges diferents, que corresponen a cinc estils diferents i que marquen cinc etapes de la seva vida. Aquestes marques tenen un sentit com a símbols en el moment que la persona que les va triar ens explica el perquè i les seves raons. En altres paraules, el relat de l'Elena demostra com un tatuatge no té un valor i un significat per si mateix, sinó que caracteritza i torna únic i diferent el cos que el porta quan es diu i s'explica alguna cosa sobre ell. Segons aquest relat, un cos pot contar la pròpia història i ser atractiu i bonic sense haver de respectar uns criteris globals que pensin en el cos com un tot, encara que veiem que existeixen estils de tatuatges que no solament es posen i marquen el cos, sinó que l'emboliquen completament i es fan cos.

Mai em taparia un tatuatge que porto amb un altre, de moment no, i no crec que me'ls tapi mai, els ajuntaré amb els nous. Mira, per exemple, ara em faré un tatuatge nou al braç on porto el drac, el primer *tattoo*, i em faré tota una màniga amb una *geisha* japonesa i tot el fons amb l'estil japonès, amb unes carpes i flors i tal. Clar, clar. Per això t'he dit que ha canviat el meu punt de vista respecte al tatuatge! I més des que treballo en una botiga de tatuatges. Jo només atenc la gent i ajudo a preparar el material, esterilitzar i agafo el telèfon, vull dir que no tatuo ni res, però estic aprenent a valorar un altre punt de vista del tatuatge, l'art en si de què parlàvem... com una expressió d'art, com si el cos fos un tapís, no? Llavors hi ha tatuatges que volen dir coses i n'hi ha que són simplement expressions artístiques que, mira! En lloc de tenir el quadre clavat a casa, el portes a sobre, no? Sí, perquè arriba un moment que portes tot de tatuatges independents que ja no és una cosa harmònica, estèticament el teu cos no queda bé, moltes taques allà soltes, prefereixo molt més una unificació... una... a part que pots expressar molt més, no?

Canviar el punt de vista sobre el tatuatge significa in-corporar la idea del cos com un element global, i deixar d'afegir-hi simplement elements decoratius per arribar transformar completament aquest cos. L'estil japonès, entre d'altres,

consent realitzar dibuixos que s'estenen per parts extenses de la pell i donen la sensació visual, però també emotiva, de tenir-ne una de nova. L'Elena vol que tota l'esquena i un braç siguin un tapís on el tatuador o la tatuadora pugui crear una obra d'art que es duu i s'exposa quotidianament en els espais públics i privats. Aquest canvi d'actitud es desenvolupa en ella quan, per ampliar els seus ingressos econòmics, troba feina en una botiga de tatuatges i aprèn més sobre aquesta pràctica. Treballar en una botiga de tatuatges implica aprendre més sobre la seva història i el seu desenvolupament a Occident, però també aprendre més des d'un punt de vista tècnic i tenir així més elements per triar els estils o els dibuixos que es volen per al propi cos. Al mateix temps, l'Elena adquireix un punt de vista privilegiat que li serveix per confrontar la seva manera de tatuar-se, com a símbol i com a obra d'art, amb l'actitud d'algunes i alguns dels clients de la botiga que es tatuen per moda.

És l'acceptació d'una... cul... subcultura o d'una cosa que sempre s'havia considerat de presos o per a la gent antisocial, s'ha convertit en moda, no? Per a mi! I a mi em fa molta ràbia, però, clar, tampoc sóc ningú per dir-li a algú que no es tatuï, cadascú que faci el que vulgui amb el seu cos, no? El fet és que per a mi té un sentit, i sé que... mira, a la botiga hi ha gent que ve i et diu: "Jo vull un tatuatge." Bé! "Com el vols?", i et contesten: "No ho sé." "On el vols?" "No ho sé", i: "Tens alguna idea? Vols un tribal? Vols una cara? O vols una lletra japonesa? Què vols?" I ells: "No ho sé!" I és que ells no són conscients realment que el portaran tota la vida, no estan donant importància a allò, és: "El vull per aquí perquè es vegi quan vaig en bikini." "El vull aquí, petit, a l'esquena perquè si porto tirants es vegi!" El mateix que fan amb la roba ho fan amb els *tattoos*!

Les diferències principals entre qui es tatua per raons clares i concretes, i és conscient de la irrevocabilitat de la seva elecció, i qui es tatua per moda com si el tatuatge fos un element més a consumir a dins del mateix circuit són principalment les actituds i l'extensió. Els dibuixos seleccionats gairebé mai no tenen un significat subjectiu ni són símbols d'identitats col·lectives. A més, els tatuatges han de ser petits i situats en llocs del cos poc invasius, per poder ser ensenyats o amagats segons el context i la situació. L'extensió és important a l'hora de buscar expressivitat artística, ja que com "més gran és el tatuatge, més possibilitat tens de decorar el cos". En el cas dels símbols identitaris com la teranyina, no cal que ocupin una superfície ampla, ja que l'objectiu és significar i representar amb el cos. Durant el treball de camp vaig poder observar una

evolució en l'actitud d'alguns *skins* envers al tatuatge que està directament relacionada amb la seva evolució dins de les modes. Avui dia, els dibuixos petits són elements que pertanyen al circuit de la moda i això, com bé diu l'Elena, ha generat una evolució en la seva acceptació social. Aleshores, aquells joves, com els i les *skinheads*, que s'havien apropiat al món del tatuatge per marcar els propis cossos i tornar-los únics, han de buscar noves estratègies per aconseguir-ho, com ara l'extensió i la visibilitat del dibuix. És a dir, ja no és suficient portar un símbol significant, sinó que per ser diferents cal transformar visiblement el propi cos. Finalment, cal subratllar una ulterior paradoxa en aquesta part del relat en què es denuncia l'apropiació per part de la moda d'elements de les cultures juvenils, que perden així el seu caràcter de rebel·lió i subversió. Al mateix temps, però, s'admet com aquesta situació afavoreix i facilita la quotidianitat dels tatuats que avui dia tenen menys dificultats a ser acceptats socialment i, per exemple, a trobar feina. El tatuatge ja no és solament un estigma, sinó que també pot ser moda.

Quan vaig pel carrer en mànigues curtes o en tirants, noto que em miren. Al principi sí, sí, per exemple des de quan porto la teranyina al colze. Per les feines, per exemple, de moment no m'he sentit discriminada, perquè sempre he tingut sort. Però en general sí que m'han mirat malament per anar tatuada i especialment la gent gran, i bé... què hi farem! Depèn, rius o ràbia! La gent que encara s'espanta si et veu tatuat és perquè no ha acceptat els tatuatges com a dins de les modes, pot ser que fa cinc anys el *bolso* l'hagués agafat la *pija* que ara s'està tatuant el trialet a l'esquena! La moda ajuda que t'acceptin socialment! Però passarà de moda, la moda puja i baixa, no és per sempre. Els tatuatges i els sentiments de sentir-se diferent sí que ho són.

Per acabar aquest relat, vull subratllar que les experiències biogràfiques no s'aturen i durant els anys que separen el relat de l'Elena de la redacció de la meva tesi, van passar moltes altres coses interessants a la seva vida que, en aquest context, no és possible aportar, però sí que queda pendent tornar-nos a trobar i compartir més estones juntes, ja no com a noies properes estilísticament, sinó com a mares que tenen un passat, un present i un futur per explicar.

5. Conclusions

Treballar a partir del cos com a eix vertebrador dels sistemes culturals subjectius i col·lectius ens permet centrar l'atenció sobre la idea d'experiència. Durant el desenvolupament d'aquest treball, hem vist com la relació teòrica entre cos individual i identitat corporal compartida es torna empírica i tangible mitjançant les experiències subjectives com a joves i les que es viuen com a membres d'un grup. En el cas específic que ens pertoca en aquest article, és a dir, els *skinheads*, podem suggerir camins interpretatius que se centren en el grup com a sistema de comunicació de gustos i experiències corporals als quals les noies i els nois s'apropen per sentir-se còmodes, estar bé i expressar així la seva identitat corporal i la seva localització dins els mapes de les vestimentes del cos, de les músiques i de les pràctiques lúdiques. L'itinerari de l'Elena explica com el fet de ser *skin* no homogeneïtza les conductes i ni tan sols les idees, ja que aquestes pertanyen a l'univers dels aprenentatges i dels processos vivencials de cadascú, tots submergits en contextos socials determinats. El relat d'aquesta noia ens ensenya que haver nascut, i crescut, al barri de Gràcia i al si d'una família implicada substancialment en la vida política catalana va ser determinant per l'orientació de la seva identitat i les seves pràctiques corporals com a adolescent. La seva cosmovisió ideològica és present al seu itinerari corporal des de la infantesa i, per tant, abans de transformar el seu cos i marcar-lo amb vestimentes, pentinats, com a *skineta*. Aquestes experiències poden marcar de manera determinant els recorreguts biogràfics individuals, transformant-se en veritables estils de vida i en identitats corporals cicatritzades i profundes mitjançant pràctiques de transformació del cos, com ara els tatuatges. Al llarg de l'itinerari apareixen reflexions intenses sobre el seu cos tatuat o sobre la pràctica de tatuar-se viscuda i sentida com un aprenentatge corporal fonamental dins la seva biografia.

El tatuatge és una pràctica corporal que, actualment, viuen, senten i experimenten persones que pertanyen a diferents contextos socioculturals o a diferents grups d'edat, encara que els joves continuen tenint un pes i una visibilitat important en el seu conjunt. Vestir-se, adornar-se i tatuar-se són algunes de les pràctiques corporals que permeten les interaccions socials, és a dir, les relacions entre les persones en contextos determinats, durant les nostres vides. Ens entenem i ens fem entenedors, perquè tenim un cos, un cos que mitjançant la seva

expressió visual ens presenta socialment com a dones, homes, joves, estudiants, treballadors, però també com a persones integrades, a la moda, atractives o excloses, marginals i no desitjables. Aquests processos de percepció corporal que mai no són homogenis ni definitius o excloents poden arribar a induir veritables processos de canvi social. El tatuatge, i la seva relació amb les identitats juvenils, és un bon exemple per pensar en la relació entre cossos, bellesa i canvi social. Com bé hem pogut apreciar durant l'itinerari de l'Elena, durant els anys setanta i vuitanta es tatuaven les cultures juvenils, entre d'altres els *skinheads*, com a pràctica de representació identitària. Es tatuaven símbols (dibuixos petits i localitzats) que els definien visualment com a membres d'un grup específic. Durant els noranta es comencen a viure canvis i el tatuatge entra als circuits de la moda, encara que només un cert tipus de dibuix petit, situat en llocs del cos poc visibles i amb poc valor pel seu significat. També es va començar a tenir en compte el valor artístic i el potencial decoratiu del tatuatge, fet que es va concretar en dibuixos grans en braços, cames i esquenes senceres. Tot el que s'ha exposat ens acosta a formes diferents de viure, sentir i experimentar el tatuatge com: identitat, pertinença, resistència, subversió, creences, diversitat, art, moda, bellesa. Totes aquestes possibilitats no són excloents entre si i avui dia una persona jove pot representar-se amb un cos on s'inscriuen totes aquestes tensions entre conceptes, idees i formes de la modernitat tardana.

Bibliografia

- ATKINSON, M. (2006). "Straightedge Bodies and Civilizing Processes", *Body and Society*, 12/1: 69-95.
- BLACKMAN, L. (2008). *The Body. The Kei Concepts*. Oxford – Nova York: Berg.
- BORDO, S. (1993). *Unbearable Weight. Feminism, Western Cultur, and Body*. Berkeley: University of California Press.
- (1999). *The Male Body: A New Look at Men in Public and Private*. Nova York: Farrar, Straus and Giroux.
- BUTLER, J. (1993). *Bodies that Matter*. Nova York: Routledge.
- (1999). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- COMELLES, J. M. (1998). Sociedad, salud y enfermedad: los procesos asistenciales", *Trabajo Social y Salud*, 29: 151-162.

- CSORDAS, T. (1990a). "Embodiment as a Paradigm for Anthropology", *Ethos* 18: 475-515.
- (1990b). "Embodiment as a Paradigm for the Anthropology", *Ethos* 18, 1: 5-47.
- (1994). *Embodiment and Experience. The Existential Ground of Culture and Self*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DAVIS, K. (1997). *Embodied Practices: Feminist Perspectives on the Body*. Londres: Sage.
- ESTEBAN, M. L. (2004). *Antropología del cuerpo. Género, itinerarios corporales, identidad y cambio*. Barcelona: Ediciones Bellaterra.
- FERRÁNDIZ, F. (1995). "Itinerarios de un médium: espiritismo y vida cotidiana en la Venezuela contemporánea", *Antropología* 10 (octubre): 133-166.
- (2004). *Escenarios del cuerpo. Espiritismo y sociedad en Venezuela*. Bilbao: Universidad de Deusto.
- FOUCAULT, M. (1998 [1975]). *Vigilar y castigar*. Madrid: Siglo XXI.
- (2005 [1976]). *La historia de la sexualidad I. La voluntad de saber*. Madrid: Siglo XXI.
- FROST, L. (2001). *Young Women and the Body: A Feminist Sociology*. Basingstoke: Palgrave/Macmillan.
- GARCIA SELGAS, F. G. (1994). "El cuerpo como base del sentido de la acción", a: BAÑUELOS MADERAS, C. (coord.). "Monográfico sobre perspectivas en sociología del cuerpo", *REIS-Revista Española de Investigaciones Sociológicas* 68 (octubre-diciembre): 11-39.
- HALL, S.; JEFFERSON, T. (ed) (2006 [1975]). *Resistance Through Rituals. Youth Subcultures in post-war Britain*. Hutchinson: London.
- HEBDIGE, N. (2004 [1979]). *Subcultura. El significado del estilo*. Barcelona: Paidós.
- KLEIN, G. (2003). "Image, Body and Performativity: The Constitution of Subcultural Practice in the Globalized World of Pop", a: MUGGLETON, D.; WEINZIERL, R. (ed). *The Post-Subcultures Reader*. Oxford – Nova York: Berg. 41-49.
- MARTÍ, J. (2012). "La presentación social del cuerpo en el contexto de la globalización y la multiculturalidad", *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* LXVII, 1: 7-18.

- PORZIO, L. (2009). *Cos, biografia i cultures juvenils. Els estudis de cas dels skinheads i dels latin kings & queens a Catalunya*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. Tesi doctoral. <<http://www.tdx.cat/handle/10803/8430>>.
- (2012). “El cuerpo entre la resistencia y la asimilación: Estrategias incorporadas e itinerario corporal de un *latin king*”, *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* LXVII, 1: 85-114.
- (2013). “I Want to Be Happy Looking at Myself». Lolita Style and its Embodied Practices between Resistance and Urban Fashion”, a: *Fashion: exploring critical issue*. Oxford: Inter-Disciplinary Press. [En premsa.]
- VIÑAS, C. (2001). *Música i skinheads a Catalunya*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- WILLIS, P. (1990). *Common Cultures. Symbolic Work at Play in the Everyday Cultures of the Young*. Boulder: Westview Press.
- WINGE, T. M. (2003). “Neo-tribal Identities through Dress: Modern Primitives and Body Modification”, a: MUGGLETON, D.; WEINZIERL, R. (ed). *The Post-Subcultures Reader*. Oxford – Nova York: Berg. 119-132.